

Марина Полякова Maryna Poliakova

Аспірантка, Інститут проблем сучасного мистецтва
Національної академії мистецтв України

Postgraduate student, Modern Art Research Institute
of the National Academy of Arts of Ukraine

e-mail: capibara73@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3379-0347

«Батьківщина-Мати», «Сталева Оранта», «Україна-мати»

«Переозначення» монумента під час російсько-української війни

The Motherland Monument, “Steel Oranta”, “Mother Ukraine”

The Monument during the Russo-Ukrainian War

Анотація. Досліджено процес появи нових символічних значень київського монумента «Батьківщина-мати» під час російсько-української війни. Зроблено ретроспекцію в історію створення пам'ятника (1974–1981 роки), розглянуто основні його характеристики, як-от розташування, орієнтація, поза, вбрання. Розглянуто етапи символічного «присвоєння» Україною «Батьківщини-матері» після 2014 року з акцентом на 2022–2023 роки. Проаналізовано проект «Тризуб Батьківщини», під час якого радянський герб на щиті був замінений українським тризубом, а також перспектива перейменування монумента на «Україна-мати». Історія та сьогодення «Батьківщини-матері» розглянуті через призму державної культурної політики та як соціокультурний феномен. Наведено реакції на «переозначення» діячів української культури, пересічних громадян та деяких російських публічних персон.

Ключові слова: «Батьківщина-мати», діяльність Василя Бородея, українське радянське мистецтво, образотворче мистецтво, інституціональні аспекти, культурна політика, cultural studies.

Постановка проблеми. Повномасштабна фаза російсько-української війни, що розпочалася у лютому 2022 року, активно вплинула на сфери української культури та ментальності, актуалізувала деколонізаційні процеси, декомунізацію, дала старт дерусифікації. У фокусі інтересів опинилися зокрема радянські пам'ятники, маркери колишньої радянської суспільної простору України. Серед інших увагу вже вкотре привернула «Батьківщина-мати» — центральний структурний елемент Національного музею історії України у Другій світовій війні. Спроби «українізувати» її розпочалися ще 2014 року і мали символічний характер (без втручання у фізичний стан), але 2022 року — на тлі знесення або підготовки до знесення деяких одіозних пам'ятників — проблематизувалася подальша доля монумента. Не можна стверджувати, що в суспільстві визрів виразний запит на переформатування «Батьківщини-матері», адже на тлі щоденних воєнних турбот це питання не було першочерговим, однак частіше на публічних майданчиках траплялося приязне ставлення до пам'ятника:

як до символу нової України, що рішуче захищається. У цей час такі інституції, як Міністерство культури та інформаційної політики України, Український інститут національної пам'яті, Музей історії України у Другій світовій війні почали активно просувати пропозиції із «переозначення» монумента, як символічного, так і фізичного — замінити радянський герб на державний тризуб, що й відбулося у перших числах серпня 2023-го. Ці події завзято обговорювали у ЗМІ та соцмережах, але нам невідомі наукові розвідки щодо «переозначення» монументу. Очевидно, що такий прецедент не повинен пройти непоміченим дослідниками української культури.

Мета статті: зафіксувати науковому дискурсі основні етапи процесу набуття монументом «Батьківщина-мати» нових конотацій у 2014–2023 роках, проаналізувати державну культурну політику та суспільні реакції щодо символічних та фізичних змін, які радянський пам'ятник переживає впродовж 2022–2023 років.

Виклад основного матеріалу. На початку серпня 2023 року зі щита монумента «Батьківщина-мати»

у Києві зняли герб СРСР. Натомість 6 серпня на щит був встановлений тризуб, ще 2,5 тижня велися завершальні зварювальні роботи. Цю технічно надзвичайно складну акцію провели без демонтажу щита, на величезній висоті, у спеку, при поривах вітру, під час російських ракетних атак, тож вона стала переламною у долі найвеличнішої радянської статуї в Україні.

Як відомо, «Батьківщина-мати» — найвищий монумент у Європі (102 метри разом із п'єдесталом), висотна домінанта комплексу, який був заснований 1974 року як Український державний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років (і спочатку розміщувався у Кловському палаці), а 2015-го перейменований на Національний музей історії України у Другій світовій війні. Музейний комплекс урочисто, за участі Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, відкрили 9 травня 1981 року. Цій події була присвячена, зокрема, передовиця газети «Советская культура» від 12 травня. У ній побудова музейного комплексу та візит Л. Брежнєва представлені як прояв «турботи ЦК КПРС і Радянського уряду про увіковічення всенародного подвигу в роки війни, ще одне свідоцтво постійної уваги до справи патріотичного та інтернаціонального виховання радянських людей» [6]. В якомусь сенсі Л. Брежнєв особисто був патроном цього проекту, адже Є. Вучетич перш за все показав розробки йому та іншим представникам вищого керівництва та отримав схвальні відгуки. Після чого Л. Брежнєв зателефонував В. Щербиському, щоб переказати цю новину [2].

Сам Л. Брежнєв на відкритті музею виголосив промову, наповнену звичною радянською риторикою про боротьбу СРСР за мир, про «нагнітання міжнародної напруженості» тими імперіалістичними силами, які хочуть «за допомогою погроз, економічної блокади або військової агресії завадити розвитку соціалістичних країн або боротьбі народів за національну свободу і соціальну справедливість». Зауважимо, що у промові генсека не була виокремлена роль власне України у війні — меморіал названий «пам'ятником усім переможцям» (на урочистому заході були присутні представники республік), а Перший секретар ЦК КПУ В. Щербиський в унісон з Л. Брежнєвим назвав меморіал «полум'яною повістю про безприкладну стійкість нашого радянського народу та його героїчної Армії». У книзі відгуків Л. Брежнєв залишив запис про меморіальний комплекс зі словами: «Нехай завжди нагадує людям про те, що мир — найбільше благо на землі» [6], — так подає події передовиця. Насправді запис вже був зроблений, а німецький генсек, якому залишалося жити рік, тільки підписав [2]. Київський пам'ятник став, здається, найпізнішим із монументальних втілень образу Батьківщини-матері (одного з найголовніших конструктивів у символічному полі СРСР) на теренах держави, що невдовзі вступила у фазу розпаду. Відразу після відкриття «Батьківщина-мати» отримала кілька народних

прізвиськ, найвідоміше з яких — «Лаврентіївна», на честь сусідньої Лаври.

Історія створення монумента широко відома, тому далі буде висвітлено лише деякі її аспекти. Перший проєкт музейного меморіального комплексу та «Батьківщини-матері» розробили один із найвідоміших радянських скульпторів Є. Вучетич (як і В. Бородай, уродженець міста Катеринослава, сучасного Дніпра) і архітектор Є. Стамо. Згідно із задумом, який Є. Вучетич особисто представив керівникам партії та уряду у Києві, від моста Патона мав підійматися підземний коридор з експозицією, яку б сьогодні назвали імерсивною (продумане освітлення, звукові ефекти, збільшені світлинні воїнів та техніки), а на схилі пагорба алею-серпантин оточували б величні групи вояків, визволителів Києва [2]. По суті, ця стилістика відкидала модний з 1960-х років конструктивізм і повертала глядача у часи сталінських «імперських» мегапроєктів. Після смерті Є. Вучетича 1974 року проєкт був переданий команді у складі українських архітекторів В. Єлізарова, М. Фещенка, Г. Кислого, скульпторів В. Бородая, В. Вінайкіна, Ф. Соґояна, В. Швецова, А. Куца та інших.

На той час В. Бородай був одним із найдосвідченіших українських скульпторів, автором відомих пам'ятників, педагогом, мав за плечима ректорство у Київському державному художньому інституті, головування Спілкою художників УРСР, депутатство у Верховній Раді УРСР. Першою великою роботою В. Бородая, вчорашнього студента скульптурного факультету КДХІ, який він закінчив 1953-го, став пам'ятник М. Щорсу (1954) — у співпраці зі своїм педагогом М. Лисенком та ще одним його учнем М. Суходоловим. У наступні роки це ж творче тріо, крім іншого, працювало над проєктом московського пам'ятника на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, який так і не був встановлений. З 1964 року у сквері на площі Європи навпроти Київського вокзалу стоїть закладний камінь з написом «Тут буде споруджений монумент...» — промовистий доказ не-возз'єднання, яке остаточно стало зрозумілим лише 2014 року (знову-таки на ювілей, 360 років від Переяславської ради).

1967 року В. Бородай створив Пам'ятник чекістам на площі Дзержинського (нині Либідській) у Києві (знесений 2016-го), 1977 року, у співавторстві з І. Знобою та В. Знобою — монумент Великій Жовтневій соціалістичній революції на теперішньому Майдані Незалежності (знесений у 1991-му). Таким чином, ідеологічно навантажені роботи В. Бородая або залишилися у формі проєкту, або були знесені після 1991 року. Але «Батьківщина-мати» вціліла — шляхом набуття нових сенсів.

Український творчий колектив, який почав працювати над проєктом музею війни, значно змінив задум Є. Вучетича, відмовився від важкої (чи то римської, чи то асирійської) величі, позбавився хтонічного

ланцюга гігантських вояків, зменшив саму статую з 90–100 до 62 метрів і вирішив її не золотити. Варіанти монумента команда скульпторів та архітекторів під керівництвом В. Бородая пропонувала на розгляд художній раді, без ухвали якої не затверджувався жоден мистецький твір.

Існували й «мирні» варіанти без меча. В одному з них Мати відведена лівою рукою високо тримала дитину, а праву руку підіймала догори — і візуально це була Богородиця. Так, схожі пози трапляються у радянському монументальному мистецтві, в сюжетах про материнство, але у версії В. Бородая, та ще і з урахуванням масштабу, сакральний підтекст був занадто очевидним. Цікаво, що В. Бородай з колегами доклали чимало зусиль, щоб позбавитися меча, щоб «Батьківщина-мати» перестала бути войовничою, але ці пропозиції не були затвержені. Комісія прийняла варіант, найбільш подібний до задуму Є. Вучетича [18]. Втім, на щиті замість надпису «Кто к нам с мечом придет, от меча и погибнет» (як пропонував Є. Вучетич) врешті-решт з'явився радянський герб [2].

Проти щита і меча виступали міністерства культури УРСР і СРСР та фахівці інших установ. Пропозицію прибрати зброю і дати жінці в руки вінок із пальмового та лаврового листя підписали Т. Главак, секретар Київського міського комітету КПУ з ідеологічних питань, і Д. Янко, завсектора образотворчого мистецтва відділу культури ЦК КПУ. Дізнавшись про «бунт», В. Щербицький зібрав усіх причетних до проекту на заводі імені Паризької Комуні, натиснув психологічно, звинуватив у «пацифізмі» і практично примусив відмовитися від пропозиції. Те, що меч занадто довгий і на вітру хитається з великою амплітудою, з'ясувалося при випробуваннях і змусило його вкоротити. Таким чином, зауважував Д. Янко, немає підстав говорити про особливу повагу радянських митців та інженерів до висоти Лаврської дзвіниці (як і про те, до речі, що В. Бородай створив голову жінки з когось конкретного) [2]. Сьогодні цей меч часто безпідставно називають акінаком (символічно пов'язуючи «Батьківщину-мати» зі скіфами), хоча акінак — не просто короткий меч, а зброя іншої, специфічної форми.

Невідомо, чи вплинула на рішення залишити щит і меч монументальна іконографія, яка вже склалася на той час: згадаємо пам'ятники «Тил — фронту» у Магнітогорську (проектувався одночасно з «Батьківщиною-матір'ю», відкритий 1979-го, скульптор Л. Головніцький), «Батьківщина-мати кличе!» у Волгограді (1967) і «Воїн-визволитель» у берлінському Трептов-парку (1949), обидва авторства Є. Вучетича. Створені в різні роки й різними авторами, вони у народних уявленнях склалися у триптих «Меч викуваний — меч піднятий — меч опущений», де саме меч став алегорією Перемоги. Додамо ще й такий штрих — на відкритті меморіального комплексу 9 травня 1981 року Л. Брежнев подарував музею бронзову скульптуру,

копію пам'ятника роботи Є. Вучетича «Перекуємо мечі на орала», який СРСР підніс у дар ООН [6]. Нарешті, згадаємо, що на той час в СРСР було ще принаймні дві «Батьківщини-матері» з мечами: «Мати Картлі» у Тбілісі (1958) і «Мати-Вірменія» у Єревані (1967) — зброю вони тримають горизонтально, чи то захищаючи чресла, лоно, чи то готуючись подати чоловіку-воїну.

Завершуючи говорити про позу жінки, — а В. Бородай максимально розгорнув-розкинув її руки, у порівнянні із задумом Є. Вучетича, — подивимось, як перегукуються розкинуті руки «Батьківщини-матері» та Либеді з Пам'ятника засновникам Києва (1982). Ідея його прийшла до В. Бородая ще у студентські роки, з нею, допрацьованою, скульптор переміг у конкурсі наприкінці 1970-х; за іронією долі, пам'ятник був встановлений практично біля ніг «Батьківщини-матері», на березі Дніпра. І фраза самого В. Бородая про Либідь, яка із «піднесеними руками-крилами» спинається над човном і тим символізує «незборимість сили, що прокладає шлях у майбутнє України» [9], сьогодні мимоволі переноситься на «Батьківщину-мати», яка груддю зустрічає холодний вітер зі сходу і стала символом опору, необхідного для майбутнього України.

Будівництво музейного комплексу проходило за наукового і значного матеріального сприяння Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК), за участі проектувальників та будівельників тресту «Головквільміськбуд», підприємств та організацій низки українських міністерств і відомств. Надскладна технологія, за якою створена «Батьківщина-мати» (суцільнозварна споруда зі сталі: обшивка на двох каркасах, основному та допоміжному), була викликом як для інженерів, так і для митців. В. Бородай порівнював свій твір зі знаковими монументами: Статуєю Свободи (Нью-Йорк), Христом-Спасителем (Ріо-де-Жанейро), Великим Буддою (Японія), — говорив, що «хотілося зробити не гірше відомих зразків» [9].

Сталь була відлита на «Запоріжсталі» і, що особливо символічно, у Маріуполі — на Металургійному комбінаті імені Ілліча та «Азовсталі». Зауважимо, що слова «сталь», «сталевий» після оборони Маріуполя та «Азовсталі» набули нових героїчних конотацій, і відблиск їхньої падає на «Батьківщину-мати»: у ЗМІ можна зустріти вирази на кшталт «сталева пані». У жовтні 2022 року неподалік від «Батьківщини-матері» впродовж двадцяти днів стояло гасло «Вірю в ЗСУ» з останньої партії металу з «Азовсталі», потім букви були розрізані на браслети та продані задля допомоги ЗСУ.

Нащадкам автори меморіального комплексу залишили дві загадки, які актуалізувалися сьогодні: про розташування «Батьківщини-матері» та її вбрання. Мистецтвознавець Д. Янко згадував, що вже при першій демонстрації проекту Є. Вучетичем у Києві виникли, серед інших, питання про «орієнтацію статуї на північний схід, а не на захід, куди виганяли окупантів».

Ми вже згадали вище про збори на заводі імені Паризької Комуни, — під тиском В. Щербиського там було закрито й питання того, куди дивиться статуя [2], можливо, щоб не порушувати ідею Є. Вучетича.

Інженер О. Длігач, який відповідав за технічні рішення під час зведення «Батьківщини-матері», стверджував, що модель статуї В. Бородаю з колегами неодноразово доводилося возити до ЦК КПУ на вул. Орджонікідзе, 11 (тепер вул. Банкова) і вислухувати непрофесійні зауваження. Особливо виділявся другий секретар ЦК КПУ О. Титаренко. Однією з вимог була така: статуя повинна дивитися на ЦК КПУ, тобто бути розвернутою майже спиною до Дніпра. Інженерам вдалося довести, що так вона не витримає пориви вітру [20]. Хоча, по суті, увесь меморіальний комплекс, орієнтований Є. Вучетичем на Дніпро, зі входом від моста Патона, був пізніше «перевернутий» так, що головний вхід опинився на пагорбі, і «Батьківщина-мати» могла б дивитися на тих, хто приходив до музею. Після початку повномасштабної війни анекдотична орієнтація «Батьківщини-матері» на Росію стала додатковим аргументом того, що вона є захисницею України.

Щодо вбрання «Батьківщини-матері» теж немає чітких пояснень. О. Пергаменщик, автор тризуба на щиті, називає одяг (повторюючи панівну думку) давньогрецьким хітоном і вбачає у цьому альянсі на елліністичну культуру, яка не чужа українській. Якщо «Батьківщина-мати» у Волгограді нагадує йому актрису Л. Орлову, котра «розлючена з ножем біжить кудись у своєму платті фасону 40-х років», то київська статуя вічна, трансцендентна [8]. На позір, вбрання з довгими вертикальними складками дійсно виглядає давньогрецьким, але уважному погляду відкривається радше ілюзія хітона, — об'ємний шмат тканини (він залишився від задуми Є. Вучетича, де одяг був гранично геометризований) ніби накинутий на українське традиційне вбрання. Складочки мілко зібрані навколо шиї жінки, з-під накидки виглядають об'ємні рукави (які були у В. Бородаю вже у ранніх варіантах), традиційні для українського народного одягу.

В. Акуленко, юрист за фахом, який у 1970-ті був старшим консультантом Республіканського правління УТОПІК, згадував свою суперечку з В. Бородаєм з приводу того, що у монументі немає нічого національного: обличчя як у легіонера, меч теж як у античних римлян, на щиті герб СРСР, а не УРСР. І, до речі, він називає вбрання тогою, хоча й на давньоримську тогу воно мало схоже. Скульптор іронічно поставився до ідеї надіти на монументальну жінку намисто і віночок з різноколірними стрічками й нагадав, що для увічнення зв'язки народу у Великий Вітчизняний війні слугує сучасне мистецтво [1]. Одяг «Батьківщини-матері» еkleктичний, і — хоч би яку ідею вклав автор насправді, — сьогодні нам хочеться бачити у ньому фронду В. Бородаю проти радянського нівелювання української

ідентичності. Хоча, як ми сказали вище, проєкт приймала прискіплива художня рада, вона це дивне вбрання погодила (як місцеві ради погодили елементи національного костюму у монументів в Єревані та Грузії, про які ми згадали вище).

2014 року почалося змінюватися ставлення українців до Другої світової війни у тій версії, яку нав'язувала Росія: Велика вітчизняна війна, «победобесіє», «скрепа», георгіївська стрічка як маркування «своїх». 2014 року відбулася перша акція на шляху «українізації» «Батьківщини-матері»: до Дня Перемоги її підсвітили кольорами українського прапора. Наступного року 8 травня, коли вперше святкувався День пам'яті та примирення, їй на голову надягли вінок із червоних маків та жовто-блакитними стрічками (ініціатор акції — руфер Мустанг / Павло Ушевець). 9 травня 2017 року під час «Євробачення» було організоване світлове шоу — монумент «приміряв» традиційні строї регіонів України. Тоді ж вперше на щиті замість радянського герба засяяв тризуб.

І все ж до початку повномасштабного вторгнення «Батьківщина-мати» займала у суспільному символічному просторі хитку, розпливчасту позицію. Залишалася радянським монументом, з яким незрозуміло що робити, буквально за формулою «знести не можна залишити», але поступово «дрейфувала» до українського берега, символічно «присвоювалася» суспільством, у тому числі через вищезазначені акції.

Вибухові зміни ставлення до монумента почалися після 24 лютого 2022 року. Як відомо, у цей період декомунізація, що повільно відбувалася в Україні з 2015-го, інтенсифікувалася і перейшла у фазу дерусифікації. Разом із багатьма іншими, загострилося питання щодо «Батьківщини-матері» — наслідку комеморативної ініціативи Москви періоду найсильнішої, найвідвертішої русифікації, хоч і реалізована ця ініціатива була стараннями українських архітекторів і скульпторів. «Антифашистська» спрямованість, про яку говорили на відкритті монумента 1981 року, змінилася на «антирашистську».

«Батьківщина-мати» стала матеріалом для народних мемів, один із найвідоміших — з відрубаною головою В. Путіна замість щита. Тоді ж вона почала сприйматися як Богоматір Оранта, «сестра» Оранти з Софії Київської — і через схожість жести, і, головне, через набуту роль захисниці Києва, ще однієї «непорушної стіни». Особливо ефектно монумент виглядав під час київського блекауту зими 2022–2023 років (що зафіксовано на багатьох світлинах): чорним погрозливим силуетом на тлі сіро-свинцевого неба, боронячи занурене російськими ракетами у темряву місто.

У серпні 2022 року Національний музей історії України у Другій світовій війні відкрив мультимедійну виставку «“Батьківщина-мати”. Переозначення», де простежив трансформацію образу у суспільній свідомості

від ідеї Є. Вучетича до гарячої фази російсько-української війни. А восени розпочав низку експертних обговорень, завданням яких було «переозначення» музею в цілому (зміна концепції) і «Батьківщини-матері» як його складової (пошук нового архітектурного вигляду). На сесії 4 жовтня присутні «одноставно висловилися за декомунізацію» скульптури, пропонували рішення в діапазоні від повного демонтажу до збереження як артефакту, що свідчить про «методи формування з українця людини “советського типу”». Втім, архітектурна сесія 6 грудня, в якій взяли участь іноземні спеціалісти, була поміркованою, демонтаж не пропонували, натомість багато говорили про збереження та комплексні підходи до проблеми [5].

8 липня 2022 року у цифровому застосунку «Дія» за ініціативою Українського інституту національної пам'яті та Міністерства культури та інформаційної політики України розпочалося опитування про подальшу долю герба СРСР на щиті. Підкреслимо, що питання стосувалися тільки щита і не торкалися радикального демонтажу пам'ятника. Запропоновані варіанти: залишити status quo; демонтувати герб і зробити щит чистим; замінити радянський герб тризубом, державним гербом України [16]. 21 липня були оприлюднені результати голосування — за перший варіант віддали голоси 6 відсотків, за другий 9 відсотків, за третій 85 відсотків. В опитуванні взяли участь понад 778 тисяч громадян, що засвідчило доволі високу суспільну значущість проблеми. Такі результати голова Українського інституту національної пам'яті А. Дробович назвав «чітким сигналом, що громадяни хочуть жити в країні без привидів минулого», зазначив, що настав час «переосмислити досвід Другої світової війни, прибрати з пам'яті про неї пропаганду та облуду», що чесний погляд у минуле дозволить «позбутися цілого ряду колективних травм» [7].

13 липня 2023 року стартував проєкт заміни герба СРСР «Тризуб Батьківщини», який впродовж року розробляло Міністерство культури та інформаційної політики України, — замовником виступив Музей історії України у Другій світової війни. Попри оптимістичні результати голосування, у суспільстві, зокрема у соцмережах, точилися гарячі дискусії щодо доцільності витратити 28 млн гривень (пізніше кошторис зменшився до 22,9 млн) на символічну акцію під час великої війни — втім, з'ясувалося, що «Тризуб Батьківщини» фінансують меценати й приватні компанії.

19 липня тодішній міністр культури та інформаційної політики України О. Ткаченко вже однозначно назвав «Батьківщину-мати» «сталевою Орантою» (поєднавши дві нові символічні складові образу) і зазначив, що одним із результатів встановлення тризуба буде «наповнення ландшафту столиці суверенної незалежної держави коректними патріотичними сенсами» [11].

Скульптором проєкту «Тризуб Батьківщини» виступив О. Пергаменщик — монументаліст, автор,

зокрема, пам'ятника князю Святославу на Пейзажній алеї у Києві. Він розповів, що задля виготовлення тризубу був опрацьований великий пласт історичних і геральдичних матеріалів, комісія довго та ретельно вибирала з двох десятків ескізів. Скульптор вважає, що «Батьківщина-мати» з точки зору міського середовища «дуже вдала», «впливає на ландшафт міста з усіх перспектив, задає тон, стиль». На його думку, радянський герб був «оком диявола», яке сяяло на всю країну, «міткою звіра». Тепер на щиті укріплений символ Володимира Святого, що виник тисячу років тому саме на цих печерських пагорбах, і це не що інше, як ствердження Русі-України. Демонтований радянський герб митець волів би не знищувати, а розмістити догори ногами у великій темній залі під «Батьківщиною-матір'ю» і підсвітити червоно-кривавими променями задля нагадування, що таке не має повторитися. Наступне покоління, вважає О. Пергаменщик, не буде навіть знати про те, що колись на щиті був радянський символ, а «з чистого аркуша» почне «асоціювати величну статую просто з Батьківщиною-матір'ю, найпотужнішою країною в Європі» [8].

На засіданні вченої ради Музею історії України у Другій світової війни 25 липня 2023 року його директор Ю. Савчук запропонував на розгляд пропозицію щодо перейменування комплексу у Національний музей війни за Незалежність. А головний зберігач фондів музею О. Янковенко зазначила, що паралельно зі зміною герба і назви музею виникла необхідність перейменувати монумент, «прибравши до решти радянські ідеологічні маркери», на «Україну-мати». Обидві пропозиції вчена рада підтримала одногосно [5].

Таким чином, ініціатива щодо перейменування музею і монументу надійшла від доволі вузької спільноти, тоді як у широких суспільних колах не було помічено активності з цього приводу, назву «Україна-мати» не обговорювали. У пошуках суспільних реакцій звернімося до посту у «Фейсбуці» громадського діяча, правозахисника і колишнього депутата А. Денисенка, в якому він піднесено ратував за перейменування. На думку автора, цей монумент має стати центром тяжіння: «Україна-мати для всіх українців! З усіх куточків Батьківщини і з усіх світів поза нею», — але не тільки для українців, адже далі дописувач екстатично перерахував всі слов'янські, іранські, балтійські племена, «батьків й матерів нашого народу», всіх «християн, язичників, буддистів, юдеїв і мусульман», які зараз моляться за Україну, «русинів й насправді руських, а не московських», «нащадків псковитян, тверичів, новгородців й усіх, хто боровся з вирощенням Ордою левіафаном і визнає великокняже першородство України-Русі та великого Києва», і, нарешті, «всі індоевропейські народи, які з українських степів розійшлися цілою Євразією».

Отже, А. Денисенко в своїй уві створив метасимвол, навколо якого обертається увесь світ (окрім тих,

звісно, хто підтримує Росію). Допис зібрав майже 2 тисячі вподобайок і 400 коментарів, але не всі схвальні. Серед негативних реакцій були, наприклад, такі: «совок, який ми підкрашуємо у кольори вишиванки», «переробляти символ “несокрушимості” ссср під матір-Батьківщину — це як на корову сідло надягати. Не допоможуть ні герб, ні вінок, ні вишиванка», «ким би вона не була розроблена і куди не повернута, вона встановлена тут московитськими окупантами... <...> Ми, звичайно, можемо її перепризначити нашою батьківщиною, але це те саме, що пам’ятникам Леніну додати вусів та оселедців, та перепризначити їх українськими козаками», «маніпуляції із цим пам’ятником схожі на те, якби на пам’ятнику Пушкіна замінити голову на голову Шевченка» тощо [3].

29 липня Ю. Савчук в інтерв’ю «Українському радіо» повідомив, що рішення вченої ради передано на розгляд до Міністерства культури та інформаційної політики [4]. Складалося враження, що до Дня Незалежності 24 серпня рішення буде прийняте, саме так, бравурно, інформацію подало «Українське радіо» (а за ним інші ЗМІ) ... Але День Незалежності «Батьківщина-мати» зустріла зі старою назвою, хоч і з тризубом на щиті. До речі, під час встановлення тризубу з’ясувалося, що на рукоятці меча все ж залишається ще один радянський символ — п’ятикутна зірка.

Попри те, що офіційного перейменування монумента не відбулося, музей провів перейменування символічне. 24 серпня у ньому була погашена марка, випущена «Укрпоштою» до Дня Незалежності України (художниця З. Кубар), на якій монумент зображений вже з оновленим щитом, до того ж на шиї жінки гіпертрофоване, не відповідне масштабу, українське червоне намисто (в сучасному варіанті). У верхній частині марки — підпис «Україна-мати». Поява марки «саме з такою назвою є важливим моментом у переозначенні Музею та скульптури, — говорить в офіційному коментарі музею, — Україна довгі роки чекала визнання скульптури “Батьківщина-мати” як суто свого символу, позбавленого радянських маркерів» [15]. Анонсує вихід нової марки, генеральний директор «Укрпошти» І. Смілянський розповів, що спочатку вона мала «більш жорстоке зображення», але їй, враховуючи державне свято, «додали чемності». Про що сповіщає новий образ монумента, на думку І. Смілянського? «Про переосмислення минулого, про нову епоху» для кожного громадянина України, «і, враховуючи реакцію за поребриком, відповідь на “кієв за три дні”» [10].

Дійсно, однією зі складових процесу переосмислення, «переозначення» «Батьківщини-матері» стала реакція росіян, які взагалі болісно переносять зазіхання на радянські пам’ятники за кордоном. Соцмережами пронеслася хвиля розлючених коментарів. Так, Д. Ольшанський, журналіст, публіцист і критик, зауважив, що В. Бородай ставив пам’ятник саме тій батьківщині, яка перемогла у війні, і до якої ніякий

тризуб не має стосунку: «... логічніше було б пам’ятник просто знести, зробивши таким чином максимально відверте ідеологічне повідомлення про себе, ніж складати це жалюгідне фентезі. <...> Власне, вся їхня держава побудована на цьому малюванні балончиком поперх старих портретів. <...> Історії не було, все почалося навіть не вчора, а сьогодні» [14]. (До речі, 25 серпня у Музеї історії України у Другій світовій війні відкрилася виставка «Знак на щиті», яка розповідала про тисячолітню історію тризуба як символу держави).

Б. Корчевніков, екзальтований «православний» телеведучий, у своїй характерній манері заявив: «... фашистська держава, як біс від хреста, трясеться від символу Перемоги над фашизмом. Від символу російської незламності та російського духу. <...> ... їм не радянське ненависне, їм Перемога огидна. <...> Це була Перемога Росії — не тимчасової радянської, а вічної — земної та небесної. І саме таку Росію вони ненавидять», — невимушено забувши, що перемогу забезпечила не Росія, а спільні зусилля й жертви всіх народів СРСР, зокрема українців. Для Б. Корчевнікова монтаж тризуба на щит став актом викрадення: «... Україна кінчається, українці більше не буде... <...> А вони посеред цього вогню, у фіналі <...> 30-річної недоісторії, залізяку на тросах у небо підіймають, щоб прикрутити її на викрадену ними чужу Батьківщину» [12].

24 серпня 2023 року соцмережами (починаючи з телеграм-каналу «Труха Києв») поширилося 12-секундне відео, де «Батьківщина-мати» була у гігантській білій сукні-вишиванці, котру нібито надягли на честь Дня Незалежності, — як швидко з’ясувалося, фейкове, домальоване у відеоредакторі [17]. Проте російські «лідери думок» перепостили відео на своїх каналах з належними коментарями. «Радянська скульптура Батьківщина-мати в Києві спаплюжена вишиванкою. Прекрасне підтвердження теорії С. Гантінгтона про те, що в епоху постмодерну раціональні масові ідеології девальвуються, натомість вилазить убога архаїчна хтось», — глибокодумно написав З. Прілепін [13], довірливо коментуючи підробку (можливо, виготовлену самими ж росіянами).

Отже, російська сторона сприйняла заміну радянського герба на тризуб як доказ руйнації, втрати пам’яті, остаточної відмови України від спільного минулого, викреслювання зі своєї історії Великої Вітчизняної війни, яка для Росії, як відомо, є опорним символом націєтворення, легітимацією тоталітаризму й авторитаризму, загартівницької зовнішньої політики. Конструкти «Велика Вітчизняна війна», «Перемога» у російському суспільстві не підлягають переосмисленню, на відміну від українського суспільства та професійної спільноти.

Цей процес переосмислення в Україні триває, і сьогодні — хоча над київськими пагорбами піднісся тризуб, — немає єдиного ставлення до оновленої «Батьківщини-матері». Як пересічні дописувачі у соцмережах (що ми бачили вище), так і інтелектуали — у роздумах, і не всі

вірять, що поява українського державного герба на щиті поставила крапку у цій історії. Наприклад, мовознавець, журналіст і публіцист Ю. Шевчук вважає, що деколонізація дуже важко дається українцям, що перейменування топонімів, заміна гербів, знесення пам'ятників «без очищення від російських цінностей, смислів і російської мови» є самообманом. «Батьківщину-мати» він називає «мужеподібним витрищакою, металевобездушним големом», який не має людських рис. Усі «косметичні маніпуляції» на кшталт вінка на голові, підсвічування у кольорах прапора, появу тризуба, перейменування на «матір-Україну», на думку Ю. Шевчука, не в змозі «змінити імперської суті цього монументу, його колоніальної символіки». Демонтувати монумент і забути про нього — єдиний вірний крок для українського самооновлення [19].

Висновки. Наше невелике дослідження на межі історії культури, історії ментальності, соціології культури та семіотики мало на меті зафіксувати історичний момент «переозначення» «Батьківщини-матері», одного із найвідоміших українських монументів, візитівки Києва (разом з Лаврою, Софією Київською, пам'ятником Б. Хмельницькому тощо). Ми торкнулися основних точок його створення і акцентувалися на тому, що стало особливо актуальним сьогодні, — наприклад,

на орієнтації «Батьківщини-матері» на Росію, звідки прийшла війна. Значили, що до 2014 року монумент випадав із поля інтересів українського суспільства, яке надто довго після набуття незалежності перебувало під впливами Росії та не до кінця розуміло необхідність переформатування суспільного простору. Втім, до Революції Гідності так само «невидимими» були інші радянські київські монументи, навіть пам'ятник В. Леніну на бульварі Т. Шевченка (окрім акції 2009 року). Арка дружби народів тільки 14 травня 2022 року отримала нову назву «Арка Свободи українського народу», а пам'ятник під нею був демонтований 26 квітня. Після початку повномасштабного вторгнення до процесу декомунізації додалася дерусифікація, інтенсифікувалися суперечки навколо «Батьківщини-матері», унаслідок чого у серпні 2023 року радянський герб замінили на тризуб і почали підготовку до перейменування монумента на «Україну-мати». Ми розглянули перебіг етапів цього процесу, інституціональні аспекти (зазначивши, що найбільш значущі ініціативи спускалися «зверху»), зміну конотацій, реакції суспільства й українських інтелектуалів. Здається, що в історії українізації «Батьківщини-матері» поставлена крапка. Але, можливо, це тільки трикрапка, адже деколонізація України триває, як триває російсько-українська війна.

Література

1. Акуленко В. З неможливим «Батьківщини-мачухи» в ретроспективній декомунізації // Часопис Київського університету права. 2015. № 3.—373.
2. Д. Янко. «Батьківщина-мати». Як воно було // Віче. 2013. № 9 (травень). URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3625/> (дата звернення: 04.08.2023).
3. Денисенко А. Допис на Фейсбук-сторінці. 31.07.2023. URL: <https://www.facebook.com/DenysenkoAndriy/posts/pfbid01Dmu sM4L7eTDXuv3yрKckexHSGTcvfLNSBnpZxCoDfpzou3z92v3L3rGUve1hrPBl> (дата звернення: 28.08.2023).
4. Монумент «Батьківщина-мати» у Києві перейменують на «Україна-мати». Українське радіо. 29.07.2023. URL: <http://www.nrscu.gov.ua/news.html?newsID=101959> (дата звернення: 04.09.2023).
5. Переозначення. Національний музей історії України у Другій світовій війні (офіційний сайт). URL: https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/_other_projects/pegeoznachennya/ (дата звернення: 15.08.2023).
6. Пусть на земле торжествует мир! // Советская культура. 1981. 12 травня. № 38 (5462).—2.
7. Результати опитування в онлайн-застосунку «Дія» щодо Батьківщини-матері: 94% проголосували за демонтаж герба СРСР. Український інститут національної пам'яті. 22.07.2022. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/rezultaty-opytuvannya-v-onlayn-zastosunku-diya-shchodo-batkivshchyny-materi-94-progolosuvaly-zademontazh-gerba-srsr> (дата звернення: 12.08.2022).
8. Самохвалова Л. Олексій Пергаменщик, скульптор, який творить Тризуб на щиті «Батьківщини-Матері». Укрінформ. 31.07.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/>
9. rubric-society/3742417-oleksij-pergamensik-skulptor-akij-tvorit-trizub-na-siti-batkivsinimateri.html (дата звернення: 14.08.2023).
9. Семесюк І. Василь Бородай // МІСТ: мистецтво, історія, сучасність, теорія. 2006. Вип. 3.—328.
10. Смілянський І. Допис у Телеграм-каналі «Igor Smelyansky/Igor Smilyansky» від 18.08.2023. URL: <https://t.me/igorsmelyansky/2391> (дата звернення: 29.08.2023).
11. Ткаченко О. «Тризуб Батьківщини». Переозначення // Українська правда. Життя. 19.07.2023. URL: <https://lifepravda.com.ua/columns/2023/07/19/255467/> (дата звернення: 13.08.2023).
12. Телеграм-канал «Борис Корчевников». 6.08.2023. URL: <https://t.me/boriskorchevnikov/2752> (дата звернення: 04.09.2023).
13. Телеграм-канал «Захар Прилепин». 25.08.2023. URL: <https://t.me/zakharprilepin/19405> (дата звернення: 04.09.2023).
14. Телеграм-канал «Комиссар исчезает». 30.07.2023. URL: <https://t.me/komissarishezaet/435> (дата звернення: 04.09.2023).
15. «Україна-мати» на поштовій марці. Національний музей історії України у Другій світовій війні (офіційний сайт). 24.08.2023. URL: https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=41&news_year=2023 (дата звернення: 29.08.2023).
16. У онлайн-застосунку держпослуг «Дія» стартувало опитування щодо декомунізації монументу «Батьківщина-Мати». Український інститут національної пам'яті. 08.07.2022. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-onlayn-zastosunku-derzhposlug-diya-startovalo-opytuvannya-shchodo-dekomunizaciyi-monumentu-batkivshchyna-maty> (дата звернення: 12.08.2023).

17. Фейк: Монумент «Батьківщина-мати» одягли у вишиванку — відео. Stopfake.org. 25.08.2023. URL: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-monument-batkivshhina-mati-odyagli-u-vishivanku-video/> (дата звернення: 04.09.2023).
18. Чорна М. Батьківщина-мати з тризубом на щиті. Розповідаємо про автора, прототип та інші міфи // Українська правда. Життя. 25.08.2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/08/25/256142/> (дата звернення: 12.08.2023).
19. Шевчук Ю. Це не деколонізація, а самообман // Главком.

- 7.08.2023. URL: https://glavcom.ua/columns/yuriy_shevchuk/tse-ne-dekolonizatsija-a-samoobman-947555.html (дата звернення: 04.09.2023).
20. Щокань Г. Батьківщина-мати тримає меч у напрямку Кремля — експерти про загадки зведення і майбутнє скульптури // Gazeta.ua. 22.05.2022. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_batkivshchinamati-trimaye-mech-u-napryamku-kremlya-eksperti-pro-zagadki-zvedennya-i-majbutnye-skulpturi/1090780 (дата звернення: 05.08.2023).

References

- Akulenko, V. (2015). Z nemovliam “Batkivshchynu-machukhy” v retrospektyvni dekomunizatsii [With the infant of the Motherland-Stepmother Monument in retrospective decommunization]. *Chasopys Kyivskogo universytetu prava*, 3, 371–373 [in Ukrainian].
- Chorna, M. (2023, August, 25). Batkivshhyna-maty z tryzubom na shhyti. Rozpovidayemo pro avtora, prototyp ta inshi mify [The Motherland Monument with a trident on the shield. We tell you about the author, the prototype, and other myths]. *Ukrayinska pravda. Zhyttya*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/08/25/256142/> [in Ukrainian].
- Denysenko, A. (2023, July, 31). Facebook post. Retrieved from <https://www.facebook.com/DenysenkoAndriy/posts/pfbid01DmusM4L7eTDXuv3ypKckexHSGTcvfLNSBnpZxCoDfpzou3z92v3L3rGUve1hrPBI> [in Ukrainian].
- Fejk: Monument «Batkivshhyna-maty» odyagly u vyshyvanku — video (2023, August, 25). [Fake: The Motherland Monument dressed in embroidery — video]. *Stopfake.org*. Retrieved from <https://www.stopfake.org/uk/fejk-monument-batkivshhina-mati-odyagli-u-vishivanku-video/> [in Ukrainian].
- Pereoznachennya (n. d.). [Redefinition]. *Nacionalnyj muzej istoriyi Ukrayiny u Drugij svitovij vijny* (official website). Retrieved from https://warmuseum.kyiv.ua/_ua/_other_projects/pereoznachennya/ [in Ukrainian].
- Post on the Telegram channel “Komissar ischezaet” (2023, July, 30). [«The Commissioner disappears»]. Retrieved from <https://t.me/komissarischezaet/435> [in Russian].
- Post on the Telegram channel “Zakhar Prilepin” (2023, August, 25). Retrieved from <https://t.me/zakharprilepin/19405> [in Russian].
- Post on the Telegram channel «Boris Korchevnikov» (2023, August, 6). [“Boris Korchevnikov”]. Retrieved from <https://t.me/boriskorchevnikov/2752> [in Russian].
- Pust na zemle torzhestvuet mir! (1981, May, 12) [Let peace triumph on Earth!]. *Sovetskaya kultura*, 38(5462), 1–2 [in Russian].
- Rezultaty opytuvannya v onlajn-zastosunku “Diya” shhodo Batkivshhyny-materi: 94 % progolosuvaly za demontazh gerba SRSR (2022, July, 22). [The results of a poll in the “Diia” online application regarding the Motherland Monument: 94 % voted in favor of dismantling the USSR coat of arms]. *Ukrayinskyj instytut nacionalnoyi pamyati*. Retrieved from <https://uin.gov.ua/pres-centr/novyny/rezultaty-opytuvannya-v-onlajn-zastosunku-diya-shchodo-batkivshchyny-materi-94-progolosuvaly-za-demontazh-gerba-srsr> [in Ukrainian].
- Samohvalova, L. (2013, July, 31). Oleksij Pergamenshchyk, skulptor, yakij tvoryt Tryzub na shhyti “Batkivshhyny-Materi” [Oleksii Pergamenshchyk, a sculptor who creates the Trident on the shield of the Motherland Monument]. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3742417-oleksij-pergamensik-skulptor-akij-tvorit-trizub-na-siti-batkivsinimateri.html> [in Ukrainian].
- Semesiuk, I. (2006). Vasyl Borodaj [Vasyl Borodai]. *MIST: mystecztvo, istoriya, suchasnist, teoriya*, 3, 320–328 [in Ukrainian].
- Shchokan, H. (2022, May, 22). Batkivshhyna-maty trymaye mech u napryamku Kremlya — eksperty pro zagadky zvedennya i majbutnye skulptury [The Motherland Monument holds a sword in the direction of the Kremlin — experts on the mysteries of the construction and the future of the sculpture]. *Gazeta.ua*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/culture/_batkivshchinamati-trimaye-mech-u-napryamku-kremlya-eksperti-pro-zagadki-zvedennya-i-majbutnye-skulpturi/1090780 [in Ukrainian].
- Shevchuk, Y. (2023, August, 7). Ce ne dekolonizaciya, a samoobman [This is not decolonization but a self-deception]. *Glavkom*.

- Retrieved from https://glavcom.ua/columns/yuriy_shevchuk/tse-ne-dekolonizatsija-a-samoobman-947555.html [in Ukrainian].
- Smelyansky, I. (2023, August, 18). Post on the Telegram channel "Igor Smelyansky/Igor Смілянський". Retrieved from <https://t.me/igorsmelyansky/2391> [in Ukrainian].
- Tkachenko, O. (2023, July, 13) "Tryzub Batkivshhyny". *Pereznachennya* [«Trident of the Motherland». Redefinition]. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/07/19/255467/> [in Ukrainian].
- U onlajn-zastosunku derzhposlug «Diya» startovalo opytuvannya shhodo dekomunizatsiyi monumentu «Batkivshhyna-Maty» (2022, July, 8). [A poll on the decommunization of the Motherland monument has been launched on the «Diia» online public service application]. *Ukrayinskyj instytut nacionalnoyi pam'yati*. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-onlajn-zastosunku-derzhposlug-diya-startovalo-opytuvannya-shhodo-dekomunizatsiyi-monumentu-batkivshhyna-maty> [in Ukrainian].
- "Ukrayina-maty" na poshtovij marci (2023, August, 24) ["Mother Ukraine" on a post stamp]. *Nacionalnyj muzej istoriyi Ukrayiny u Drugij svitovij vijny* (official website). Retrieved from https://warmuseum.kyiv.ua/_all-news-images/?id=41&news_year=2023 [in Ukrainian].
- Ukrayinske radio* (2023, July, 29) Monument "Batkivshhyna-maty" u Kyieve pereimenuit na "Ukraina-maty" ["The Motherland Monument" in Kyiv is to be renamed to "Mother Ukraine"]. Retrieved from <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?news-ID=101959> [in Ukrainian].
- Yanko, D. (2013). "Batkivshhyna-maty". Yak vono bulo ["The Motherland Monument". How it was]. *Viche*, 9. Retrieved from <https://veche.kiev.ua/journal/3625/> [in Ukrainian].

Poliakova M.

The Motherland Monument, "Steel Oranta", "Mother Ukraine": "Redefining" the Monument during the Russo-Ukrainian War

Abstract. The paper explores the process of emergence of new symbolic meanings for the Motherland Monument (Kyiv) during the Russo-Ukrainian war. A retrospective into the history of the creation of the monument (1974–1981), and its main characteristics, such as location, orientation, pose, and attire is provided. The stages of Ukraine's symbolic "appropriation" of the Motherland Monument after 2014 are presented with a focus on the years 2022–2023. The "Trident of the Motherland" project that implied the replacement of the shield's Soviet coat of arms by the Ukrainian trident and the perspective of renaming the monument to "Mother Ukraine" are analyzed. The history and current status of the monument are viewed through the lens of state cultural policy and as a sociocultural phenomenon. Reactions to the "redefinition" from Ukrainian cultural figures, wider community, as well as some Russian public figures are quoted.

Keywords: the Motherland Monument, Vasyl Boroday's activity, Ukrainian Soviet art, fine arts, institutional aspects, cultural policy, cultural studies.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2023